

Микола Туленков
(Київ)

КОНЦЕПТИ ДУХОВНІСТЬ І РЕЛІГІЙНІСТЬ У СУЧАСНОМУ СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті йде мова про аналіз сучасних концептів понять «духовність» і «релігійність» у контексті соціологічних дискурсів відомих англійських, австрійських, польських та американських соціологів. Зазначається, що в сучасному релігійному середовищі відбувається «духовна революція», процеси деінституалізації, респіритуалізації та секуляризації, в результаті чого, виникають нові духовні практики, які стирають межі між релігійністю та нерелігійністю. Зазначається, що в соціології йде пошук так званих мегатрендів, як б могли пояснити цей процес.

Ключові слова: *духовність, релігійність, мегатренд, духовна революція, деінституалізація, секуляризація, духовні практики, традиційна релігійність, гібридні форми релігійності, релігійний плюралізм, криза релігійності.*

Актуальність проблеми полягає у тому, що у ній на базі соціологічних концептів соціологів різних країн показати, що духовність і релігійність не є сталими науковими категоріями, оскільки ці концепти інтерпретуються через різноманітні духовні практики. Зазначено, що на цей рух впливають різні культури, традиції, світогляди. Підкреслимо, що тут мова в основному, йде про такі фактори, як секуляризація, деінституалізація, стирання меж між релігійністю та нерелігійністю, пошук нових трендів в поясненні цих явищ.

Ступінь наукової розробки проблеми. Ці універсальні та полікультурні концепти (терміни) в сучасному (саме соціологічному) дискурсі досліджували: американський соціолог Дан Нейсбіт (через «мегатренд») австрійський соціолог М. Хоркс (через термін «распіратуалізація»); британські соціологи – П. Хілас і Л. Вудхад (через термін «духовна еволюція, як багатоманітність різних духовних практик, що функціонують не в межах традицій релігії, а в площині езотеричних і східних вчень); польська соціологія Я. Мир'янки (стирання меж між релігійними і нерелігійними); американський соціолог Браян Вілсон, український соціолог А. Ручка (сучасна духовність).

Мета статті: розглянути сучасну інтерпретацію понять «духовність» і «релігійність» та пояснити соціологію змін їх наповнення.

Виклад основного матеріалу. Передусім слід зазначити, що останнім часом у різноманітних суспільних дискурсах з'явилося чимало незвичних концептів, термінів і понять, які за своїм змістом покликані адекватно відображати нові, раніше невідомі соціально-культурні явища і процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві. Це стосується також концептів «духовність» і «релігійність», використання яких у сучасних наукових публікаціях і дискурсах доволі стрімко зростає. Більше того, деякі вчені, наприклад, американський соціолог Дж. Нейсбіт, автор відомої праці «Мегатренди» (1982р.) вважає, що *духовність* є сьогодні певним світовим «мегатрендом», який скрізь дуже швидко поширюється.

Інший відомий науковець, австрійський соціолог М. Хоркс, який у 90-х роках минулого століття опублікував працю про мегатренд під назвою «респіритуалізація», доводить, що на суспільну сцену сьогодні повертається не стільки релігія, скільки її родичка – духовність. Не обійшли даної проблематики й британські соціологи П. Хілас і Л. Вудхад (2005р.), які наголошували, що в даний час у Західній Європі спостерігається «духовна революція», під якою вони

здебільшого розуміли багатоманітність різних духовних практик, що функціонують не в межах традиційної релігії, а в площині езотеричних і східних вчень.

Звідси випливає, що «духовна революція» так чи інакше пов'язується науковцями з певною кризою традиційної релігії, яка останнім часом втрачає свій обов'язковий характер і, таким чином, підлягає відповідній *деінституціоналізації*. При цьому аналіз показує, що в процесі деінституціоналізації відбувається своєрідний зсув від авторитету інститутів релігії до автономії індивіда та індивідуалізації його віри, а також зміни останньої в напрямі спіритуалізації. Зарубіжні соціологи при цьому стверджують, що переважна частина населення європейських країн з кожним наступним поколінням усе рідше і рідше звертається до релігії, зокрема до традиційних церков. Якщо це так, тоді підтверджуються постулати теорії *секуляризації* релігії, прихильники якої висловлюють переконання про нинішній занепад інституціональної релігії.

Поряд із цим, вони вважають, що в кризі знаходиться й сама релігійність, яка здавна ототожнюється в церковних колах з *релігійною духовністю*. Однак тут не все так просто, оскільки сьогодні в зв'язку з «поверненням до духовності» виникає проблема *співвідношення релігійності та духовності*, яка зараз стала доволі популярною в наукових публікаціях різних дослідників. Водночас ті дослідники, які схильні підкреслювати опозицію даних понять вказують, що *традиційна релігійність* значною мірою є інституціоналізованою. А те, що виростає на тлі індивідуальних, особистих форм релігійності та духовних практик, орієнтованих на зв'язок із сакральним, є «*новою духовністю*», яка, на думку британського соціолога К. Фланагана, неочікувано заволоділа душою соціології.¹

Загальним джерелом такої «*нової духовності*» проголошується перспектива сучасного *культурного плюралізму*, який через засоби масової комунікації, Інтернет, рекламу, музику, моду, політику девальвує певним чином традиційні авторитети, цінності і норми. Такий вплив на суспільну свідомість майже автоматично стимулює відхід значної маси індивідів від традиційних форм релігійності, зростання рівня її індивідуалізації, стремління до переживань релігійного досвіду поза зв'язком із традиційними релігійними інститутами.²

Водночас у сучасних розвинених західних країнах спостерігається тенденція до зростання нових релігійних рухів і організацій, що вказує на поширення *релігійного плюралізму*. Дана тенденція сприяє формуванню нових релігійних (духовних) ідентичностей, які є результатом відповідного «схрещування» різних релігійних і світоглядних ідей. Розвій нових («гібридних») форм релігійності та духовності, вважає польський соціолог Я.Мар'янські, призводить до затирання границь між тим, що є релігійним і нерелігійним.³

Це свідчить про те, що релігія як така нікуди не зникає, вона залишається навіть зі своїм традиційним контуром, але вона змінює, правда, свої форми (своє «обличчя»). Тому стосовно сучасних західних суспільств соціологи все частіше констатують у них наявність так званих *десекуляризаційних* процесів. У даних суспільствах, поряд із нерідко домінуючою церковною релігійністю, мають місце й позацерковні форми релігійності, а також і новітні форми духовності синкретичного характеру.

У науковій літературі також підкреслюється, що поняття *релігійність і духовність* як аналітичні інструменти соціології релігії відображають різні реалії. *Релігійність* часто-густо асоціюється з високим рівнем авторитарності, релігійної ортодоксії, переконаності, само впевненості, церковного відвідування. *Духовність*, у свою чергу, асоціюється насамперед із

¹ Marianski J. Nowa duchowosc jako megatrend społeczno- kulturowy –mif czy rzeczywistosc?// Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne (Lublin). №13(4). 2015. S.30.

² Вишняк О. Динаміка рівня релігійності та змін конфесійної структури громадян України (2003-2013рр.): методики та результати дослідження. *Соціологічні виміри суспільства*:зб. наук.праць.Вип.6(17). К.:Ін-т соці-ології НАН України, 2014. С.277-290.

³ Marianski J. Nowa duchowosc jako megatrend społeczno- kulturowy –mif czy rzeczywistosc?// Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne (Lublin). №13(4).2015. S.30.

містичним досвідом, віруванням, практиками Нью Ейдж (тобто з релігійними практиками «нового століття»), а також із негативним досвідом спілкування зі священниками тощо.

При цьому *релігійність* відноситься, як правило, до організованих практик або до організованої релігійної активності, які є реалізацією відповідних релігійних ритуалів чи переконань, що випливають з певних релігійних догматів. А *духовність* найчастіше відноситься до особистого досвіду і почуттів, які з'являються в межах відношення до сакрального. Звідси *релігійність* часто репрезентується як зовнішня, об'єктивна дійсність, а *духовність* – як внутрішній, суб'єктивний чинник.⁴

Разом із тим, ці дві категорії в онтологічному сенсі мають однакові характеристики: *і релігійність і духовність* є специфічними соціально-культурними практиками, які не можна редукувати до інших суспільних явищ і процесів. Більшість людей у сучасних західних суспільствах, як засвідчують результати соціологічних досліджень, визначаються однаково: як особи релігійні та духовні. І релігійність, і духовність можуть пов'язуватись з психічним здоров'ям людей та їх емоційними проблемами. Вони можуть виконувати в межах життєдіяльності людей подібні або однакові функції, а також розвиватися чи змінюватися протягом усього життя як окремого індивіда, так і певної групи людей.

Загалом поняття «релігійність» і «духовність» є насамперед багатомірними і складними соціальними конструктами, де перший конструкт – *релігійність* – найчастіше аналізується на соціальному (або груповому) рівні, а другий конструкт – *духовність* – на індивідуальному (або особистому) рівні. Але це зовсім не означає, що ці поняття не можуть змінювати одне одного, коли, наприклад, потрібно з'ясувати рівень духовності певної групи людей чи певний тип релігійності окремої людини.⁵

Натомість не можна не помітити той факт, що прояви духовності виходять далеко за межі тієї соціальної дійсності, що має місце в існуючих церквах, сектах й інших релігійних організаціях. У цілому духовність утворює сьогодні доволі широке поле різномірних альтернатив традиційної релігійності. Причому динамізм духовності, вважає український соціолог А.Ручка, пов'язується із здатністю людини до трансцендування своїх повсякденних ситуацій, виходу за границі власного «Я» і пошуку нових форм духовності. Ці форми нерідко визначаються більш аттрактивними (тобто привабливими), ніж традиційна релігійність.

Звідси нові духовні пошуки стають більш конкурентними стосовно традиційних вірувань. У даному плані традиційна релігія все більше втрачає статус єдиного джерела сенсу людського життя, хоча вона, зрозуміло, не зникає зовсім у суспільстві, а лише, як зазначалося вище, змінює свої суспільні преференції та соціальні форми.⁶

Водночас аналіз показує, що поняття «*духовність*» є значно більш популярним, ніж поняття «*релігійність*». Це зумовлено, з одного боку, швидкими соціально-культурними змінами, що відбуваються в світі та висувають феномен духовності на передній план, а з іншого боку, - істотно актуалізується аналітична проблематичність даного феномену, оскільки утруднюється точне визначення різномірного змісту духовності та її численні сфери, де вона використовується, - від релігійної та церковної до позарелігійної та атеїстичної. Тим самим передбачається, що духовний розвиток людини можливий і без участі релігії, а тим більше без впливу такої її інституціоналізованої форми, як церква.

⁴ Zinnbauer B., Pargament K. Religiousness and spirituality//R.Paloutzian, C.Park (ed.) Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality. Guilford Press. №4. 2005. P.21-42.

⁵ Jarosh M. Poecie duchowosci w psychologii. Studia z Psychologii w KUL.T.16.Lublin:Wyd.RUL,2010. C.9-22

⁶ Ручка А.О. Сучасна духовність у фокусі соціологічної аналітики. *Наукові праці МАУП*. №1. 2016.С.96-103.

Отже, позарелігійні, нові форми духовності набувають сьогодні в розвинених країнах не тільки символічної популярності. Її прихильниками, зокрема, все більше стають колишні учасники різних християнських церков та інших релігійних організацій, а особливо молодь.⁷

Звідси соціологи все частіше розглядають *духовність* поза межами релігійного контексту, відділяючи при цьому духовність від релігійності. І дійсно, в теперішньому суспільстві духовні питання стосуються кожної людини, оскільки вони пов'язані з сприйняттям і реалізацією в діях універсальних, «вічних» цінностей (добро, істина, краса, віра, надія, любов, свобода, рівність, справедливість, солідарність, гідність, права людини), стосовно яких кожний має себе визначити.

Водночас духовність ідентифікується також із людським почуттям і наділенням життя певним сенсом. У цьому відношенні, приміром, все більше стає молодих людей, розчарованих традиційною релігією (її приписами та рекомендаціями щодо сенсу і цілей життя), які вважають, що нові форми духовності більш успішно допомагають людям у пошуку сенсу життя та визначенні його цілей. Можливо цей сенс або мета будуть пов'язуватися з вирішенням якоїсь важливої проблеми чи з реалізацією певних життєвих цінностей. Але так чи інакше, для людини в даному випадку сакральним виступає саме життя з його енергетичним потенціалом і перспективами розвитку. Тому марно нову, тобто сучасну духовність нерідко визначають як «*духовність життя*». Людина в контексті цієї духовності не розраховує, зрозуміло, на «життя після життя», а бажає повною мірою відчувати життя «тут і зараз».

Така духовність, як показує аналіз, за своїм змістом і якістю впливу на людей (на їхню ментальність і поведінку), переважає наявні можливості традиційної релігії. Причому «духовність життя» приваблює людей насамперед своєю орієнтацією на повноту їхнього життя. Це життя мирне і справедливе, змістовне і щасливе, креативне і одухотворене, в гармонії з тілом, розумом і душею. З цього приводу доволі слушними виглядають узагальнюючі характеристики феномену «*нової духовності*», запропоновані польським соціологом Я.Мар'янські, котрі сформульовані ним на основі ретельного аналізу численних наукових концепцій духовного життя індивідів і соціальних спільнот. Характер даного феномену вчений формулює таким чином:

Нова духовність є своєрідним соціокультурним мегатрендом, який має свої джерела в різних релігійних і духовних традиціях. Йдеться як про західну езотеричну традицію, так і східну духовність, а також про елементи дохристиянської та християнської духовності. Молодіжні субкультури з кінця ХХ століття – Нью Ейдж – це певні риси постсучасної культури і постсучасних суспільств, які теж є джерелами даного мегатренда.

Духовність загалом і нова духовність зокрема пов'язані з процесами індивідуалізації. Через свою суб'єктивність вони дуже часто знаходяться в опозиції щодо інституціоналізованих релігій, які характеризуються жорсткими структурами та організацією, догматами, ригористичними нормами, інституціоналізованими ритуалами. Наголос на вимірі суб'єктивності є важливою рисою, яка вирізняє нову духовність від релігійності. Суб'єктивізація означає наголос на ідеї розвою і саморозвою, особового і внутрішнього вдосконалення.

Якщо духовність не вдається визначити без якогось віднесення до трансценденції, то її конкретні форми не повинні виражатися ні теїстично, ні релігійно. Багато форм нової духовності можна визначити як пост релігійну духовність і навіть як духовність без Бога. Тим самим нова духовність інколи протистоїть тому, що є релігійним. Духовність не є догматизованою, інституціоналізованою, нормативною, пов'язаною з церковними інститутами. Вона є позицією вибору, в якій індивідуальний досвід набуває рангу кінцевої інстанції. Таким чином, вона має інклюзивний, а не ексклюзивний характер.

⁷ Зубарев О. Актуалізація соціологічного дослідження східних духовних практик в українському суспільстві. *Вісн.Харків. нац.ун-та ім.В.Каразіна.Серія:Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.*№993.2012. С.58-62.

Нова духовність частіше визначається як опозиція до традиційної релігії, а інколи навіть до традиційної сакральності. Загалом вона пов'язується з якоюсь формою «малої трансценденції», виходом за межі біологічної людської кондиції, пошуком цінностей, які є носіями сенсу життя, психічним добробутом, позитивним стилем життя. Трансцендентні джерела духовності і сенс етичної відповідальності приймає на себе сам суб'єкт, що означає розширення ментальності сучасної людини. Звідси багато людей сьогодні схилиються до вірування, що вони самі можуть спастися і навіть спасти інших.

Нова духовність не може ототожнюватися виключно з новими релігійними рухами чи з Нью Ейдж, яка стала своєрідним трендом у сучасному світі. У нових релігійних рухах і Нью Ейдж втілюється переважно нова духовність, але її не завжди можна стерильно відділити від зв'язків із певними релігійними традиціями.

Нова духовність має зв'язок із цінностями, які означають духовний розвиток, внутрішню досконалість, етичний чи естетичний вимір людського «Я», почуття щастя і здійснення в житті. Важливим є те, що становить добро для індивіда, що пов'язується з пошуком значення та інтерпретацією життя. Відкритість на цінності означає духовне збагачення людського життя, оскільки вони визначають те, до чого ми спрямовуємося, і те, як ми повинні вести себе і діяти. Нова духовність вказує на реальні пропозиції нового стилю життя і пізнання (нова ментальність), що приводять до щастя і психологічного добробуту.

Релігійна віра перетворюється на віру у власне «Я», у суб'єктивність. Відбувається загальне перенесення наголосу від спільноти до індивіда, посилення орієнтації на іманентні цінності та цілі. Духовність більше пов'язується з внутрішнім світом людини, а релігійність має більше пов'язань із зовнішнім її світом. Щоб контактувати з новою сакральністю, необов'язково мати групове чи спільницьке членство.

Нова духовність постійно пов'язана з пошуком і наділенням сенсу як повсякденного досвіду людини, так і її екзистенції в цілому. Загалом сенс життя є твором і майже виключно справою індивіда і того, що він зробив із своїм життям.⁸

Слід при цьому підкреслити, що зазначені характеристики *нової духовності* мають доволі високу релевантність, яку необхідно враховувати вітчизняним соціологам при вивченні проблем релігійності та духовності у власному суспільстві. Дійсно, соціологічний дискурс даних феноменів має справу з одним із мегатрендів ХХІ століття. Це новий досвід *сакральності*, який розуміється в категоріях чогось особистого, інтимного і відноситься до внутрішньої енергетики людини. Така нова духовність, яка підкреслює роль відчуттів, вражень і духовних тренувань, розглядає людську тілесність як наповнену внутрішнім, духовним сенсом, а також як маніфестацію креативної сили Духа.

Крім того, нова духовність шанує етику, що закликає дотримуватися принципових моральних цінностей і норм; вона не байдужа до мистецтва і підкреслює гендерну рівність. У цілому нова духовність є холістичною, демократичною, неієрархічною і легко доступною до людей. Це означає, що духовний досвід охоплює як тіло людини, так і її дух і душу. У цьому зв'язку, як наголошує Я.Мар'янські, традиційна, церковна релігійність стає ніби чимось немодним. У той же час, дослідники раніше майже завжди вказували на зв'язок релігійності людей з їх духовністю, незалежно від того, чи конструкти релігійності та духовності були в опозиції одна з одною, чи духовність сприймалася як елемент релігійності.

Зрозуміло, що зараз ситуація тут суттєво ускладнилася, оскільки ті смислові контексти, в яких дослідники використовували ці поняття, радикально змінилися. Тому цілком слушною є думка про те, що системне вивчення взаємозв'язків релігійності та духовності за допомогою соціологічних досліджень є актуальним науковим завданням сьогодення. Тим більше, що нова

⁸ Marianski J. Nowa duchowosc jako megatrend społeczno- kulturowy –mif czy rzeczywistosc?// Uniwersyteckie Czasopismo Socjologiczne (Lublin). №13(4).2015. S.22-45

духовність стає нині однією з важливих опцій життєвого вибору сучасних людей, у тому числі і в українському соціумі.

Висновки. На основі проведеного аналізу концептів духовність та релігійність в рамках соціологічного дискурсу можна зробити ряд висновків:

1. Історично наповненість та змістові характеристики цих концептів (понять) постійно змінювались в різних суспільних дискурсах з'явилося багато незвичних та оновлених концептів, термінів і понять, які своїм змістом покликані ідеально відображати нові, раніше невідомі соціально-культурні явища та процеси, що відбуваються в сучасному соціальному середовищі.

2. Стрімко зростає в наукових публікаціях основне звучання і пояснення концептів «духовність» і «релігійність».

3. Існує думка, що «духовність сьогодні є певним світовим трендом респратуалізацією», «духовною революцією» (різноманітні духовні практики в релігійному середовищі), «деінституалізацією».

4. Відбувається своєрідний зсув від авторитетів інституту релігії до автономії індивіда до індивідуалізації його віри, виникнення феномену громадянської релігії.

5. Процеси секуляризації релігії призводять до занепаду інституціональної релігії.

6. Кризові ситуації в релігійному середовищі дещо позбавляє релігійність духовність, виникає проблема співвідношення релігійності і духовності.

7. Перспективною стає поширення культурного та релігійного плюралізму спостерігається «гібридизація», «зрощування» багатьох культур, виникнення новітніх релігій та культур.

8. Релігійність і духовність – багатовимірний конструкт де релігійність найчастіше аналізується на соціальному (або груповому) рівні, а духовність на індивідуальному (або особистісному) рівні.

9. Нова духовність є своєрідним соціокультурним методом, що має свої джерела в різних релігійних і духовних традиціях і часто визначається як опозиція до традиційної релігії.

Список використаної літератури:

1. Вишняк О. Динаміка рівня релігійності та змін конфесійної структури громадян України (2003-2013рр.): методики та результати дослідження. *Соціологічні виміри суспільства*: зб. наук.праць.Вип.6(17). К.:Ін-т соціології НАН України, 2014. С.277-290.
2. Зубарев О. Актуалізація соціологічного дослідження східних духовних практик в українському суспільстві. *Вісн. Харків.нац.ун-та ім.В.Каразіна*. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. №9932012.С.58-62.
3. Ручка А.О. Сучасна духовність у фокусі соціологічної аналітики. *Наукові праці МАВІІ*.- №1.2016.С.96-103.
4. Heels P. Spiritual Revolution From»Religion to Spirituality»//L.Woodhead, H.Rawanami,Ch.Partridhe (eds.) *Rtligion ig the Modern.Tradition and Transfor-mation*.-London.New Jork:Routledge,2002.P.353-377.
5. Jarosh M. Poecie duchowosci w psychologii *Studia z Psychologii w KUL*.T.16.Lublin:Wyd.RUL, 2010. С.9-22.
6. Knoblauch H. Sociology der Spiritualitat. *Zeitschrift fur Religionwissen-schaft*. №2.2006.S.123-133.
7. Marianski J., Wargacki St. Nowa duchowosc jako megatrend spoleczny i kulturowy. *Przehlad Religioznawcz*.2011. S.127-148.
8. Marianski J. Nowa duchowosc jako megatrend spoleczno- kulturowy –mif czy rztczywistosc? *Uniwersyteckie Czasopismo Sociologiczne* (Lublin). №13(4).2015. S.22-45.
9. Zinnbauer B., Pargament K. Rtligiousness and spirituality.*Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*: Giulford Press. №4 2005.P.21-42.

References:

1. Vyshniak O. (2014) Dynamika rivnia relihiinosti ta zmin konfesiinoi struktury hromadian Ukrainy (2003-2013rr.): metodyky ta rezultaty doslidzhennia [Trends in Religious Affiliation and Changes in the Religious Composition of Ukraine's Population (2003–2013): Research Methods and Findings]. *Sotsiolohichni vymiry suspilstva*: zb. nauk.prats. Vyp.6(17). K.:In-t sotsi-olohii NAN Ukrainy [Ukrainian].

2. Zubariev O. (2012) Aktualizatsiia sotsiologichnoho doslidzhennia skhidnykh dukhovnykh praktyk v ukrainskomu suspilstvi [The Relevance of Sociological Research on Eastern Spiritual Practices in Ukrainian Society]. Visn. Kharkiv.nats.un-ta im.V.Karazina. Serii: Sotsiologichni doslidzhennia suchasnoho suspilstva: metodolohiia, teoriia, metody. 993.[Ukrainian].
3. Ruchka A.O. (2016) Suchasna dukhovnist u fokusi sotsiologichnoi analityky [Contemporary Spirituality in the Spotlight of Sociological Analysis]. Naukovi pratsi MAUP. 1 96-103.[Ukrainian].
4. Heels P. (2002) Spiritual Revolution From «Religion to Spirituality»//L.Woodhead, H.Rawanami,Ch.Partridhe (eds.) Religion in the Modern.Tradition and Transformation.-London.New York:Routledge. 353-377. [English].
5. Jarosh M. (2010) Poecie duchowosci w psychologii *Studia z Psychologii w KUL*.T.16.Lublin:Wyd.RUL.9-22. [Polish].
6. Knoblauch H. (2006) Sociology der Spiritualitat. *Zeitschrift fur Religionwissenschaft*. 2. 123-133 [English].
7. Marianski J.& Wargacki St. (2011) Nowa duchowosc jako megatrend spoleczny i kulturowy. *Przehlad Religioznawcz*.127-148. [Polish].
8. Marianski J. (2015) Nowa duchowosc jako megatrend spoleczno- kulturowy –mif czy rzeczywistosc? *Uniwersyteckie Czasopismo Sociologiczne (Lublin)*. 13(4). 22-45. [Polish].
9. Zinnbauer B., Pargament K. Religiousness and spirituality.*Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*: Guilford Press. №4 2005.P.21-42.[English].

*Прийнято 27.04.2026.
Рекомендовано до друку 04.05.2026.
Опубліковано: 08.06.2026*